

DEBATT

En mångfaldig forskningsetik

Den s.k. etikprövningslagen, som antogs januari 2004, har på många sätt kommit att förändra både förberedelser och genomförande av det etnologiska fältarbetet. I och med *Lag (SFS 2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor* ska vi inte enbart vara mentalt och kunskapsmässigt förberedda inför våra fältarbeten. Nu ska vi också ha låtit våra forskningsprojekt genomgå en etikprövning vid någon av de sex regionala etikprövningsnämnderna i Sverige (hädanefter förkortat epn). Jag har i skrivande stund själv fått fyra godkännanden från epn i Lund för forskningsprojekt som ansetts vara av sådan art att de ska prövas. Dessa etikprövningar har för mig varit viktiga förberedelser inför det stundande fältarbetet och något som också starkt påverkat detta. Till epn har det varit möjligt att på nytt tänka igenom hur forskningsansökans metoder kan konkretiseras och hur kontakten med informanterna ska ske. Det har getts möjlighet att fundera över vilka risker det aktuella forskningsprojektet kan tänkas skapa för de deltagande informanterna och hur jag som forskare ska förhålla mig till dessa risker. I relation till riskerna har det också varit viktigt att återigen definiera kunskapsvinsterna med projektet. Jag ser med andra ord positivt på att vi som humanistiska samhällsforskare får våra projekt granskade av epn. Samtidigt har varje ansökan lämnat en känsla hos mig att jag inte fullt ut behärskar detta system, att jag som forskare har gett mig in på ett område som inte är mitt. I antologin *Etiska dilemman. Forskningsdeltagande,*

samtycke och utsatthet, redigerad av Hildur Kalman och Veronica Lövgren, finns många skiftande perspektiv för att på allvar börja diskutera vad vi ska ha forskningsetik inom etnologin till. Båda redaktörerna är verksamma vid Institutionen för socialt arbete vid Umeå universitet, som docent i vetenskapsteori respektive doktorand.

Min erfarenhet är att jag inte är ensam om att känna som jag gör. Många är de diskussioner jag haft med kolleger som själva svettats över formuleringarna till epn och som förundrats över de kompletteringar nämnden velat ha för att kunna godkänna ett forskningsprojekt. En förklaring som ofta har framkommit i diskussionerna kolleger emellan är att epn bygger på en medicinsk och psykologisk syn på vad forskningsetik är och ska vara samt att vi som humanistiska samhällsforskare helt enkelt får acceptera och foga oss i detta synsätt. Lite förenklat skulle man alltså kunna säga att den kvantitativa designen har premierats över kvalitativa ansatser. Jag ska återkomma till denna uppdelning, men vill redan nu påpeka att det är en förklaring som behöver nyanteras, inte minst på grund av att många av våra kolleger själva har suttit med i epn, som därmed haft kunskaper om kvalitativa metoder. Det är också så att nämndernas kompetens på området rimligen utvecklats efterhand som de bedömt både kvantitativa och kvalitativa projekt. Precis detta poängterar Lennart Nygren, professor vid Institutionen för socialt arbete och under sex år ledamot i epn i Umeå, i antologin när han skriver:

I takt med att allt fler projekt blivit obligatoriska att etikpröva, har också vanan och därmed kompetensen att bedöma risker och nytta med kvalitativ forskning ökat i nämnderna. Det förekommer till exempel utbildningsinslag där kvalitativa forskare har fått redovisa olika forskningsansatser och sätt att värdera kvalitet i kvalitativ forskning. Detta svarar mot ett behov som inte bara finns i Sverige utan även internationellt, det vill säga att man ska se till att etikprövning görs av kommittéer med en bred vetenskaplig kompetens (s. 35).

Samtidigt som Nygrens erfarenhet visar på att epn vinnligger sig om att bedöma både kvantitativa och kvalitativa forskningsprojekt, pekar citatet också på att de regionala etikprövningsnämnderna är organisationer som är stadda i ständig förändring. De är inte bara påverkade av direktiv som kommer utifrån, utan också av sin egen sammansättning och ledamöternas bakgrund, hur dessa individer utvecklas i nämnden samt hur de tillsammans förändras som grupp. Kan det vara så att det inom denna självständiga nämnd utvecklas synsätt på forskningsetik som vi som enskilda forskare inte nödvändigtvis tar del av?

Nämnderna hanterar regelbundet mängder med prövningar och har därmed en levande och ständigt pågående diskussion om olika perspektiv på forskningsetik, något som de flesta enskilda forskare knappast har tid för. Just av det skälet menar jag att antologin *Etiska dilemman* är en mycket viktig samling texter, som inte bara är en god ingång för den enskilda forskaren för att få mer kunskap inom fältet, utan också för att starta en diskussion kring hur etikprövningslagen påverkar vår relation till det etnologiska fältarbetet och de etiska dilemman som uppkommer där. Jag är av den uppfattningen att det är viktigt att vi humanistiska samhällsforskare tar aktiv del i diskussionen kring vad forskningsetik *bör* vara och hur vi *gör* forskningsetik i våra fältarbeten, och inte bara överlåter detta till att definieras av epn. Vi bör helt enkelt börja prata forskningsetik i långt större utsträckning än vad som idag sker.

Ett viktigt argument för att också etnologin ska vara en del av hur forskningsetiken diskuteras understryks av Dan-Erik Andersson och Thomas Taro Lennerfors, som i sin bok *Etik* (2011), lyfter fram att etiken alltid är *mångfaldig*, det finns alltid flera parallella tankeformer. Att utesluta ett eller annat ämne, en eller annan tänkare, förminskar därmed våra möjligheter att finna förståelse för (och kanske även lösningar på) de etiska dilemman som kan uppstå i ett enskilt forskningsprojekt. Etiken mår helt enkelt bra av att berikas med fler tankeformer. Mycket talar för att kulturanalysen borde vara en självklar utgångspunkt i mångfaldigandet. Andersson och Lennerfors reflekterar mycket riktigt över detta när de skriver att etik alltid är ”kopplad till olika samhällsformer, och etiska argument och uttryck hänger ihop med en viss tid och en viss plats. Förhållningssätt till etik uppstår inte i vakuum, utan de är också påverkade av sin omgivning och sin historia” (s. 13). Vi bör, med andra ord, göra omläsningar av tidigare etiska antaganden för att på så sätt göra dem aktuella i den forskningskontext som vi själva verkar i.

Tillbaka till *Etiska Dilemman. Forskningsdeltagande, Samtycke och Utsatthet*: I antologins inledning poängterar Kalman och Lövgren vikten av att vi diskuterar de allmänna föreskrifterna i etikprövningslagen eftersom dessa inte räcker till. Den humanistiska samhällsforskaren ställs ofta inför etiska överväganden som inte självklart passar in i de etiska prövningarna. Det är när vi börjar diskutera de konkreta exemplen som etiska dilemman blir synliggjorda. Antologin lyfter på det här viset fram den spänning som finns mellan å ena sidan lagar och regelverk som den enskilde forskaren måste förhålla sig till, å andra sidan den forskningsvardag där etiska dilemman uppstår. I inledningen definieras ett etiskt dilemma som just ”en konflikt mellan olika moraliskt påbudna hänsynstaganden i en situation” (s. 15), alltså den form av di-

lemman som ofta uppstår i det etnologiska fältarbetet och som man som forskare därför bör ta hänsyn till.

Kalman och Lövgren klargör också begreppen *forskningsetik* och *forskareetik*. Det första handlar om ”hur man behandlar forskningsdeltagare och värnar deras människovärde, självbestämmande och integritet” (s. 13), medan det andra handlar om forskarens ansvar för kunskapsprodukten och i förlängningen forskarsamhället. De är noga med att klargöra att i många forskningsetiska hänsynstaganden kan de två begreppen inte skiljas åt, utan är istället nära relaterade till varandra. Framför allt handlar det om att de risker ett enskilt forskningsprojekt kan generera alltid relateras till den nytta detta projekt kan alstra. Så ovetenskaplig eller undermålig forskning är ur ett forskarettiskt perspektiv därmed alltid också oetisk och leder i förlängningen till forskningsetiska dilemman – som exempelvis varför informanter alls ska delta i forskning som inte genererar kunskap av värde. Vad gäller de forskningsetiska hänsynstagandena kan det här vara på plats att upprepa vilka dessa är och alltså vad forskaren har att förhålla sig till: *informationskravet*, *samtyckeskravet*, *konfidentialitetskravet* och *nyttjandekravet*.

Men hur hamnade vi där vi är idag? I antologins andra kapitel inleder den redan citerade Lennart Nygren med att poängterar att den reviderade etikprovningsslagen från 2008 (*Lag* 2008:192) gjorde att all forskning på känsliga personuppgifter samt metoder där det finns en ”uppenbar risk att skada forskningspersonen” blev obligatoriskt att etikpröva. Detta medförde en skärpning som gör att mycket av dagens samhällsforskning faller under etikprovningsslagen eftersom den dels hantear känsliga personuppgifter, dels kan skapa ett visst mått av risk för informanterna. Vad som sedan följer är ett antal centrala teman som utgår från diskussioner i etikprovningssnämnden. Det är därmed ett resonemang som behandlar det perspektiv som jag efterlyser i

inledningen, alltså en insyn i de överväganden som görs inom nämnderna men som sällan når den enskilda forskaren. Som forskare önskar man att man oftare fick ta del av de tankeväckande exempel och diskussioner som Nygren här presenterar.

Andra centrala teman som behandlas av Nygren är samtyckeskravet i relation till studier där man observerar utan att informera dem man studerar, sådana som bygger på observationer av informanter med nedsatt beslutskompetens och klassrumsforskning. Hur skapar man ett godtagbart samtycke i dessa forskningssituationer? Nygren tar också upp nödvändigheten av att även de forskare som använder ”kvalitativa metoder ska motivera sitt val av metod och antal forskningspersoner” (s. 27); ett självklart krav på oss som bedriver forskning med kvalitativa metoder. Samtidigt som det också skapar en mängd frågor kring det etnologiska fältarbetet som många gånger styrs mer av händelserna på fältet än av en redan tidigare fastlagd ansökan till epn.

Jag vill stanna kvar vid detta resonemang ett tag. I etnologiskt fältarbete har studiens kunskapsmål ofta en tendens att förändras under projektets gång, det kan till och med ses som en grundläggande förutsättning för vår forskning. Magnus Öhlander har kallat det *pragmatisk systematik* och skriver att det ”innebär en kombination av å ena sidan kunskap om metodens användning, fördelar och brister, ett systematiskt arbetssätt och en medvetenhet om kunskapens tillkomst och å andra sidan intuition, kreativitet och metodologisk improvisation” (Öhlander 2011:32). Även om vi strävar efter ett systematiskt arbetssätt är det senare, d.v.s. enskilda forskares praktiska erfarenhet av att improvisera på fältet för att skapa ett kreativt material, centralt för god etnologi och något som premieras högt inom det etnologiska forskarsamhället. Men det är samtidigt en praktik som många gånger är svår att förena med kravet på att i förväg motivera

val av metoder och antalet forskningspersoner som ska rekryteras till ett forskningsprojekt. Jag menar att detta är en problematik som bör ägnas större uppmärksamhet, exempelvis genom att närmare tänka över hur vi som etnologer använder begreppet informant, något som jag ska diskutera härnäst.

För etnologers vidkommande presenterar Hildur Kalman och Stina Johansson en mycket intressant diskussion i antologin om vad som ligger i begreppet forskningsperson respektive informant. Utgångspunkten för deras resonemang är, att

visa hur begreppet *forskningsperson* fått låna alltför många drag från den *försöksperson* som stått modell i tidigare regelverk utformade för medicinsk och psykologisk forskning, och för lite av den *informant* som har varit, och fortfarande är, aktuell i stora delar av den samhällsvetenskapligt inriktade forskningen (s. 39).

Framförallt vill de båda författarna peka på att begreppet forskningsperson inte fullt ut lyckas synliggöra den utsatthet en individ kan hamna i som deltar i ett samhällsvetenskapligt forskningsprojekt.

Främst handlar det om den komplexa beroendeställning som informanten kan ha till den verksamhet som studeras, och att vi som forskare just därför ibland bör skydda informanten så att hennes delaktighet i forskningsprojektet inte påverkar den framtida relationen till verksamheten. Det gäller före, under och efter insamlandet av data. Det är ett perspektiv som är centralt också för att säkra kvalitén vad gäller urvals- och kontaktförfarandet. Det ska inte vara verksamheten som väljer ut informanter, utan det är istället den enskilde forskaren som bör ha störst inflytande över urvalsprocessen.

Informantbegreppet, argumenterar Kalman och Johansson, synliggör bättre (än alternativet försöksperson) den beskrivna utsattheten. Men man skulle kunna lägga till att det också fäster uppmärksamheten på den långa metodologiska tradition som finns inom exempelvis etnologi vad gäller hur vi som forskare

skapar en social relation till våra informanter, just för att säkerställa både en god forskningsetik och en god forskareetik. Kalman och Johanssons kapitel framstår som en bra början på en diskussion där jag tror att vi etnologer borde ta vid och utveckla och tydliggöra vad vi egentligen menar med begreppet informant.

En nära relaterad problematik är den som Veronica Lövgren, Hildur Kalman och Lennart Sauer avhandlar i sin text om ”svårigheten att inför och genom etikprövningsförfarandet kunna förutse forskningspraktikens alla etiska dilemman” (s. 55). De utgår från två exempel hämtade från egna forskningsprojekt och diskuterar dilemman såsom osäkerheten i att som forskare kunna avgöra om informanter med intellektuella funktionsnedsättningar har förstått det informerade samtycket, eller att forskaren aldrig kan förutse vilka ämnen som kommer upp i en kvalitativ intervju. Som etnologer är det senare ett välbekant tema. Vi är vana vid att intervjuer som behandlar de mest vardagliga frågeställningar ändå leder till att informanten ofta väljer att berätta om personliga och privata erfarenheter och ställningstaganden. I dessa fall måste konfidentialiteten, skriver författarna, gå före utan att i allt för hög grad inverka på forskningsprojektets kunskapsinhämtning. Det är naturligtvis ett etiskt dilemma som är svårt att förutse vid skrivandet av etikprövningen, men det är inte ovanligt att det dyker upp i interaktionen mellan informant och intervjuande etnolog, där etnologen har till uppgift att skapa ett förtroligt samtal. Författarna har helt rätt i att de etiska reflektionerna måste fortgå under planering, genomförande och avrapportering av forskningsprojekt, just för att forskaren aktivt ska kunna förhålla sig till denna typ av etiska dilemman.

Inte minst är det utifrån samspelet mellan informanterna och forskaren som etiska dilemman måste förstås. Anne-Sofie Nyström har observerat en gymnasieklass och i hennes text följer hon upp diskussionen om forsk-

ningens praktik och den konflikt som lätt uppstår mellan informanternas vardag och forskningens sociala regler: att både vara en elev i relation till andra elever och lärare och vara en informant i en forskningssituation där den enskilda eleven lätt glömmer bort att de också betraktas av andra elever.

I första delen av kapitlet diskuterar Nyström riskerna med att delta i ett forskningsprojekt och hon lyfter fram att risken oftast är ”relaterad till etablerade dominansrelationer och gemenskapsband i de sammanhang som studeras” (s. 75). Därmed blir det centralt för forskaren att skapa en medvetenhet om vilka strategier man kan arbeta med under och efter fältarbetet för att undvika negativa konsekvenser för enskilda informanter. Ett sådant etiskt dilemma är att informanten vid en observation eller gruppintervju glömmer bort att den ingår i en forskningssituation och inte bara betraktas av forskaren utan också av de andra deltagarna i undersökningen. En tredje betraktare som Nyström lyfter fram är den framtida läsaren. I detta konstaterande ryms även forskarens ansvar att både skapa en fullgod anonymisering och samtidigt förmedla den komplexitet som präglar den sociala samvaron. I kapitlet presenteras relativt kortfattat hur Nyström hade som målsättning att skapa en *empatisk forskarrelation* till de elever hon studerade, vilket innebar att hon vinnlade sig om att försöka förstå eleverna utan att nödvändigtvis ställa sig neutral till vad de sa. Också här tycker jag att författaren är något viktigt på spåren. Denna typ av diskussion, som synliggör relationen mellan informant och forskare, är central för att utveckla en god forskningsetik/forskaretik inom de humanistiska samhällsvetenskaperna.

En liknande problematik diskuteras av Katarzyna Wolanik-Boström och Magnus Öhlander när de beskriver hur de brottas med det faktum att ett forskningsprojekt som ska undersöka och kritiskt granska stereotyper om

migrerande polska läkare också lätt förstärker de aktuella stereotyperna. Detta kan dels ske redan i intervju situationen när informanten använder vanliga berättargrepp som kontrastering och generalisering och därmed framhäver stereotyper snarare än poängterar likheter, dels kan det uppstå som en följd av vad Oscar Pripp kallat för *den tredje närvarande* (Pripp 2011). Alltså att de lämnade svaren i en intervju inte alltid är riktade mot den intervjuande etnologen, utan snarare förhåller sig till de föreställningar som finns om informanten och som denne är djupt medveten om. En annan problematik som författarna betonar är hur forskaren skriver fram intervju personerna och hur forskarens text sedan läses. Här poängterar de särskilt att som forskare skriver vi: ”i ett sammanhang där stereotyper, politiska vindar och debatter kan påverka både vårt sätt att skriva och läsarens sätt att läsa våra texter” (s. 96). Wolanik-Boström och Öhlanders diskussion synliggör därmed på ett tydligt sätt den tidigare diskussion om hur forskningsetik och forskaretik är nära relaterade till varandra samt att de dessutom är två begrepp som forskaren måste förhålla sig till under hela forskningsprocessen.

I Eva I. Svedmarks text flyttas problematiken in i en virtuell kontext. Utgångspunkten för hennes resonemang är att texter på bloggar och fora som har en personlig och privat karaktär bör uppfattas som ett samtal. Svedmarks förhållningssätt till de människor som skriver på bloggar och fora liknar Nyströms försök att skapa sig en empatisk forskarrelation och Svedmarks målsättning är också att förhålla sig känslomässigt nära den studerade. Det innebär bland annat att gränsen mellan henne som forskare och forskarsubjektet inte alltid är så lätt att upprätthålla. Med den utgångspunkten blir det också mer självklart att söka ett informerat samtycke hos de skribenter som på internet är personliga och privata i sitt skrivande. Men det är också en utgångspunkt som sätter fingret på den känsliga position

som forskaren kan hamna i och Svedmark frågar sig: ”Till vem vänder man sig som forskare när den man studerar väljer att dö? Ringer man en kollega? Psykologen? Får man gråta?” (s. 107). Avslutningsvis argumenterar Svedmark för en reflexiv praktik där hon menar att det är viktigt att vara väl förberedd inför fältarbetet, men att forskningsprocessen inom kvalitativ forskning sällan är linjär och därför kräver en forskningsetik som snarare är processuell. Ett sådant konkret förslag är att forskaren återkommer till epn och redogör ”för sina etiska ställningstaganden alltefter som projektet fortlöper” (s. 111).

Eline Thornquist tar sin utgångspunkt i just en sådan reflexiv praktik som presenterats ovan där forskningsetiken i och med detta också blir mer kontextuell. Hon framhåller att: ”Forskningsetik kan inte betraktas som ett eget normsystem, lösryckt från den allmänna moralen, utan måste ses i relation till historiska, sociala och kulturella förhållanden” (s. 117). Thornqvist utgår från den så kallade dubbla hermeneutiken och argumenterar för att det är forskarens subjektivitet som gör kvalitativ forskning etisk, det vill säga att forskaren har förmågan att vara reflexiv i förhållande till sin egen roll i forskningen, till informanterna som meningsbärande sociala varelser och till den kunskap som genereras. Denna reflexivitet skapar i sin tur också en särskild flexibilitet i forskningen, där forskaren hela tiden måste vara beredd att ändra på sin ursprungliga forskningsplan för att kunna närma sig informanterna på ett mer medmänskligt sätt. Samtidigt leder flexibiliteten lätt till ett eget etiskt dilemma, och det är att förändringar i forskningsplanen formellt sett kräver en reviderad projektplan till epn. Thornquists kapitel får mig att återigen fundera över mitt eget inledande resonemang: är det så att det finns två olika synsätt på vad forskningsetik är? Kan det vara så att den tradition som är rotad i hermeneutiken genererar en forskningsetik som inte är särskilt väl etablerad inom epn?

Thornquist ger inget svar på dessa frågor, men hennes diskussion avslutas på ett logiskt sätt i forskarens situationsförståelse och en orientering mot *den Andre*. Hon ansluter därmed till en *situationsetik* som har sin grund i just hermeneutiken.

En sådan situationsetik är också utgångspunkten för Eva Skærbæk; hon skriver att forskningsetik visserligen är regler som ska följas, men att det samtidigt handlar om mer än att enbart följa dessa regler. Till situationsetiken lägger hon ett maktperspektiv och menar att vi som forskare ska ”ta ansvar för vad vi ser och vad vi inte ser samt för hur vi uttrycker det” (s. 142). Maktperspektivet är delvis hämtat från Donna Haraways hävdande av att forskningens syfte handlar om att skapa bättre berättelser om vår värld (Haraway 1988). Forskaren måste därför reflektera över sin placering i förhållande till den ”verklighet” hon eller han studerar. Som Skærbæk påpekar är detta förhållande något som gör forskare till både moraliskt och politiskt ansvariga medaktörer i de skeenden som de analyserar. Skærbæks kapitel behandlar därmed i hög grad forskarens ansvar för den kunskapsprodukt som skapas i forskningsarbetet. Hon framhåller särskilt vikten av att vi som forskare ”inser att det också finns plats för andra som ser något annat utifrån sitt perspektiv” (s. 137).

Stefan Sjöström diskuterar sina egna lyckade och misslyckade försök att genomföra undersökningar inom psykiatrin. Han lyfter fram *grindvaktens* betydelse för att få tillgång till ett fält och vilka strategier dessa använder för att stänga ute oberoende forskare. Att förhålla sig till grindvakterna för att etablera en undersökning är en erfarenhet många av oss delar. Men enligt Sjöström bör relationen till grindvakten ses som ett förhandlingsspel som pågår under hela studien och där det hela tiden handlar om att vara flexibel som samhällsforskare. Forskaren bör också stå för sin forskarroll; detta skapar förtroende för fors-

karen hos grindvakten, enligt Sjöström. Jag är beredd att hålla med.

Utifrån den antologi om forskningsetik som här fått ett avsevärt utrymme vill jag mena att i en mångfaldig forskningsetik är den så kallade situationsetiken helt och hållet central. Situationsetiken är ett både möjligt och framkomligt alternativ till den mer konventionella forskningsetik som idag praktiseras i exempelvis de lagar och regelverk som styr vår forskning (jfr Fioretos, Hansson & Nilsson 2013). Det som talar till situationsetikens fördel är inte minst att det, samtidigt som etikprövningslagen ska följas, också finns en forskningsvardag där olika former av etiskt motiverade dilemman måste konfronteras och lösas av den enskilda forskaren. Som antologins författare tydligt visar kan dessa etiska dilemman återfinnas under flera olika stadier i forskningen. Det är förmodligen en insikt som delas av många etnologer. Frågan är då hur vi på bästa sätt ska förhålla oss till dessa svåra frågor?

Först och främst kan man konstatera att det finns en nära koppling till situationsetiken då både den och etnologin har en hel del av sin vetenskapliga grund i hermeneutiken och fenomenologin. Situationsetiken bör därför ha goda förutsättningar att innehålla verktyg som underlättar för etnologer att betona de mångfaldiga sociala relationer som uppstår

vid fältarbeten mellan informanten och forskaren. Jag vill avslutningsvis påstå att det är ett etiskt alternativ som är lika gott, om inte bättre, som det forskningsetiska perspektiv som idag tenderar att vara vägledande för den verksamhet som etikprövningsnämnderna bedriver.

Kristofer Hansson, forskare

Institutionen för kulturvetenskaper, Lund

Litteratur

- Andersson, Dan-Erik & Thomas Taro Lennerfors 2011: *Etik*. Malmö: Liber.
- Fioretos, Ingrid, Kristofer Hansson & Gabriella Nilsson 2013: *Vårdmöten. Kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården*. Lund: Studentlitteratur.
- Haraway, Donna 1988: Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*. Vol. 14, No. 3, pp. 575–599.
- Kalman, Hildur & Veronica Lövgren (red.) 2012: *Etiska dilemman. Forskningsdeltagande, samtycke och ut-satthet*. Malmö: Gleerups Utbildning.
- Pripp, Oscar 2011: Reflektioner och etik. I: Kaijser, Lars & Magnus Öhlander (red.), *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- SFS 2003:460. *Lagen om etikprövning av forskning som avser människor*. (Ändrad t.o.m. SFS 2008:192.)
- Öhlander, Magnus 2011: Utgångspunkter. I: Kaijser, Lars & Magnus Öhlander (red.), *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.